

DOI 10.54596/2309-6977-2022-2-80-89

УДК 94(574)

МРНТИ 21.15.47

ҚАРАХАНИДТЕР ДӘУІРІНДЕГІ ИСЛАМ ФИҚҲ НЕГІЗДЕРІ САЛАСЫНЫҢ БЕЛДІ ҒҰЛАМАСЫ – ШӘМСУЛ-ӘИММА ИМАМ ӘС-САРАХСИ

Касимбекова Н.Ш.

(e-mail: n_kasimbekova@mail.ru)

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа

Бұл мақала Шәмсул әимма ас-Сарахси деген атпен белгілі Ханафи мектебінің дамуында маңызды рөл атқарған, фиқһ мәселелерімен айналысқан ірі ғалымның өмірі мен қызметіне арналған. Мақалада алғашқы мұсылман мемлекеттерінен болған Қараханидтер дәуірінде ғұмыр кешкен, Хижири 400 жылы Түрікменістан мен Иранның қазіргі шекарасында орналасқан "Сарахс" қаласында дүниеге келген фиқһ негіздері ғалымдарының бірі – имам Сарахсидің ғұмыр жолына талдау жасалады. Тарихи анықтамалар беріліп, оның жастық шағынан қайтыс болғанға дейінгі басынан өткен оқиғалар баяндалып, оның ғалым әрі имам ретінде қалыптасуы, сондай-ақ зерттеу барысында пайдаланған құқықтық әдістері, Қараханидтер дәуіріндегі ханафи мәзһабының таралуы, қалыптасу және даму тарихының теориялық және құқықтық мәселелері қарастырылады. Қараханидтер дәуіріндегі ислам діні мен ханафи фиқһының қалыптасуы мен дамуы мәселелерінің өзектілігі сол аумақтың фиқһ институтының дамуындағы рөліне үлес қосқан ғалымдарды зерттеу қажеттілігімен айқындалады. Жастайынан Бұхарадағы сол кездегі көрнекті ғұламалардан берік білім алып, ақыл-парасаты, білімділігімен аз ғана уақыттың ішінде жан-жаққа атағы тараған, әр ортада шындықты айтудан тайынбаған Сарахсидің Өзкент қаласында түрмеге жабылып, сол жерде жазған құнды еңбектеріне сипаттама жасалып, ғалымның Ханафи мәзһабының негізгі кітаптарынан болған "Мабсұт" сияқты ғылыми еңбектеріне қысқаша шолу жасалынады.

Түйін сөздер: шәмсул-әимма, әл-мабсұт, Қараханидтер, қаған, усул әл-фиқһ, Сарахси, Мауераннахр, ислам құқық негіздері.

ШАМСУЛ - ИМАМ АС-САРАХСИ, ВЕДУЩИЙ УЧЕНЫЙ В ОБЛАСТИ ИСЛАМСКОЙ ЮРИСПРУДЕНЦИИ ЭПОХИ КАРАХАНИДОВ

Касимбекова Н.Ш.

(e-mail: n_kasimbekova@mail.ru)

Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», Алматы, Казахстан

Аннотация

Данная статья посвящена жизни и деятельности крупного ученого-правоведа, сыгравшего важную роль в развитии ханафитской школы, известной как Шамсу аль-Аимма ас-Сарахси, прославившийся своим умом и знаниями и который был одним из сильнейших ученых Ханафитского мазхаба. В статье анализируется жизненный путь имама Сарахси, ученого-правоведа, родившегося в 400 году хиджры в городе Серахс, на современной границе Туркменистана и Ирана. Даются исторические определения, описываются его переживания от юности до смерти, его становление как ученого и имама, а также используемые при изучении правовые методы, теоретические и правовые вопросы истории распространения, становления и развития Ханафитской школы в эпоху Караханидов. Актуальность становления и развития исламской и ханафитской юриспруденции в караханидскую эпоху определяется необходимостью изучения ученых, внесших свой вклад в развитие института юриспруденции в регионе. В статье также описываются ценные труды Сарахси, который он написал во время его заключения в Узкенте и дается краткий обзор научных трудов ученого. Например, его книга "аль-Мабсұт" которая состоит из тридцати томов, является одной из основных книг Ханафитского мазхаба.

Ключевые слова: Шамсу аль-Аимма, ал-мабсұт, Караханиды, каган, усул ал-фикх, Сарахси, Мавераннахр, основы исламского права.

SHAMSUL-AIMMA IMAM AS-SARAHSI, A PROMINENT SCHOLAR
IN THE FIELD OF ISLAMIC JURISPRUDENCE IN THE KARAKHANID ERA

Kasimbekova N.Sh.

(e-mail: n_kasimbekova@mail.ru)

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

Abstract

This article is devoted to the life and work of a prominent legal scholar who played an important role in the development of the Hanafi school, known as Shamsu al-Aimma al-Sarakhsi, who became famous for his mind and knowledge and became one of the strongest scholars of the Hanafi madhhab. The article analyzes the life path of Imam Sarakhsi, a legal scholar, who was born in 400 AH in the city of Serakhs, on the modern border of Turkmenistan and Iran. Historical definitions are given, his experiences are described from youth to death, his formation as a scientist and imam, as well as the legal methods used in the study, theoretical and legal issues of the history of the spread, formation and development of the Hanafi school in the era of the Karakhanids. The relevance of the formation and development of Islamic and Hanafi jurisprudence in the Karakhanid era is determined by the need to study scientists who contributed to the development of the institution of jurisprudence in the region. The article also describes the valuable works of Sarakhsi, which he wrote during his imprisonment in Uzgent, and gives a brief overview of the scientific works of the scientist. For example, his book "al-Mabsut", which consists of thirty volumes, is one of the main books of the Hanafi madhhab.

Keywords: Shamsu al-Aimma, al-mabsut, Qarakhanids, kagan, usul al-fiqh, Sarahsi, Mauerannahr, basics of Islamic law.

Kіріспе

Тарихта дүние жүзінің әр түкпірінде мемлекеттер пайда болды, ал қалыптасқан мемлекеттердің кейбірі ұзақ мерзімді болса, кейбірінің мерзімі аз уақытта аяғына жетіп, оның орнына басқасы құрылды. Мемлекет философиясы мен социологиясы бойынша еңбектер жазған ғалымдар мемлекеттердің де пайда болу, даму, кемелдікке жету, құлдырау, аяқталу сияқты әртүрлі кезеңдерден өтетінін айтады. Қырғызстан, Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түркіменстан сияқты Орталық Азияда орналасқан елдердің жерінде тарихта көптеген мемлекеттер, қалалар құрылып, әртүрлі мәдениеттердің орталығына айналды. Осы мемлекеттердің бірі – Қарахан мемлекеті (840-1212), тұңғыш мұсылман түркі мемлекеті болып саналады. Қарахандар термині осы мемлекеттің негізін салған әулетке жататын билеушілердің титулдары арасында жиі қолданылатын «Қара» сөзінен шыққан. Расында да, бұл әулеттің кейбір атақты билеушілерінің Қара хан, Қара Хақан, Арслан Қара Хақан, Тағмач Бұғра Қара Хақан сынды титулдарды пайдаланғаны белгілі. Қарахан әулетінің алғашқы билеушісі - Білге Құл Қадыр Ханның Арслан және Оғулчак Қадыр Хан атты екі ұлы болды. Бұрын Қарахандықтарда «ортақ хандық» деген ұғым жоқ болғандықтан, ұлы хан ретінде Баласағұндағы ұлдарының бірі Базир Арслан мен Оғулчак Қадыр хан серіктес болып басқарды. Олардың Таразда, кейін Қашғарда қаған болып билік құрғаны белгілі. Қараханидтердің астанасы ретінде Қашғар, Баласағұн, Талас, Самарқанд, Бұхара сияқты қалалар саналды [1, б.9]. 920-958 жылдар аралығында Қараханидтер мемлекетін билеген Сатұқ Бұғра хан 932 жылы ислам дінін қабылдап, халықтың да бұл дінді қабылдауы тездей түсті. Осылайша, Қарахандардың мемлекет басшылары ислам дінін ұстанып, фикһ негіздері ғалымдарымен етене араласты. Уақыт өте келе Хорасан, Қашғар, Харезм, Бұхара, Баласағұн, Самарқанд, Хоченд және Өзкент сияқты исламның және ислам ғылымдарының бесігі болатын аймақтарды қамтитын кең географияны өз билігіне жинаған Қараханидтер аймақта ислам мәдениетінің қоныстануы мен түркі-ислам мәдениетінің қалыптасуына үлкен үлес қосты [2, б.32]. Ислам ғылымдарының әртүрлі салаларында қызмет еткен көптеген

ғалымдар аталған қалалардан шыққаны белгілі. Бұл кезең ислам тарихы үшін өте өнімді кезең болып саналды. Сол дәуірде өскен фикһ негіздерін зерттеген ғалымдар ислам құқығының негізін қалаушылар ролін атқарды. Әсіресе Ханафи мәзһабының бұрын-соңды болмаған эволюциясы Қараханидтер кезеңіне борыштар болып есептеледі. Бұл кезеңде білім деңгейі өте жоғары болып, имам Матуриди ақидасы да кеңінен қанат жайды. Бірақ бұл кезең мұсылмандардың басына жаңа сынақтар жауған қиын кезең де еді [3, б. 11]. Бір жағынан ислам әлемі крест жорықтары алдында сыртқы қауіп-қатерге тап болса, екінші жағынан ислам әлемінің екіге бөлінуіне әкеліп соқтырған өзара алауыздықтарды бастан кешірді. Себебі Қарахан қағанатының кейбір билеушілері өз ғалымдарына үнемі қысым көрсетіп, кейбірі түрмеге жабылды. Халықтың иығына ауыр жүк болған салықтар күн санап өсті, адамдар мемлекеттің қысымынан үнемі зардап шекті. Имам Сарахси мемлекеттің озбырлығына қарсы шығып, мемлекеттік саясаттың кейбір шектен шығуын сынады, салық төлеуден бас тарту туралы пәтуалар шығарды. Ғалымның екіжүзді дұшпандары бұл сәтті пайдаланып, Хақан Әмір Хасанға Сарахсидің төңкеріс дайындап жатқанын хабарлады. Билеуші имамның жасы асқан (сол кезде ол 64 жаста еді) және білім жолындағы сіңірген еңбегіне қарамастан, имамды қудалай бастады және оны Өзкент қаласындағы түрмеге 15 жылға қамады. Түрме ғалымның берік рухы мен сенімін сындыра алған жоқ. Керісінше, ол Сарахсидің ең жақсы шығармаларын жазған жерге айналды. 15 жыл бойы "Әл Мабсут", "Усул әл-фикһ", "Шәрһу Сиярул кабир", "Зиядатуз Зиядат", "Шәрһу жамиғис сағир", "Шәрһу жамиғил кабир" сияқты кітаптар жазды [4, б.28]. Түрмеде қолында қағазы да, қаламы да болмағандықтан, ұстазы қамалған шұңқыр зынданның басында тұрып, сөзін мұқият тыңдаған шәкірттеріне бар ойын айтып отырған. Осылайша Сарахси бірқатар көрнекті ғалымдарды тәрбиелеп шығарды. Оның ең жақсы шәкірттерінің қатарында Усман бин али бин Мухаммад бин бин Мухаммад бин Али Әбу Умар әл-Бәйканди әл-Бухари, Әбу Бәкір Мұхаммед бин Ибраһим әл-Хасари, Шәмсул әимма Махмуд бин Абдул Азиз әл-Узгенди, Бурханул әимма Абдул Азиз бин Мааза, Масуд бин әл Хусейн ибнил хасан бин Мухаммад бин Ибраһим әл Каштани, Әбу Хафсис Сағир Умар бин Хабиб, Рукнуддин Масуд бин әл Хасан әл Кашани сияқты ғалымдар болды. Қысқаша айтатын болсақ, сондай кезеңде өмір сүрген ислам фикһ негіздері ғалымдарының бірі, әрбір демін ғылымға арнаған және өмірінің ең ғылыми өнімді бөлігін түрмеде өткізген Шәмсул-әимма әс-Сарахси екені төменде талқыланады. Оның Бұхарада білім алып, еңбектерін Өзкент түрмесінде жазғанын және өмірінің соңғы жылдарын Ферғанада өткізгенін ескерсек, Қарахан мемлекеті ғұламаларының қатарында екені айқындалады. Бұл зерттеуде Сарахсидің өмірбаянына белгілі бір тақырыптармен қысқаша тоқталамыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада ғылыми және әдістемелік әдебиеттерге, қазақстандық әрі шетелдік ғалымдардың зерттеу жұмыстарына талдау жасалынды. Зерттеудің көп бөлігін және теориялық негізін шетелдік авторлардың (Шамсуддин аз-Захаби, А.К. Муминов, Осман Айдынлы, Мұхаммед ибн Мансур Самани, Мустафа Абдуллах Хаджи Халифа) және отандық авторларымыздың (А. Әділбаев, С. Жолдасбайұлы, Досай Кенжетай, Ш.Т. Керім) жарияланымдары болды. Зерттеу барысында герменевтикалық-комперативистикалық және логикалық, тарихи, салыстыру, тұлға шығармашылығы мәселесін тарихи-мәдени талдау әдіс-тәсілдері, сондай-ақ аталмыш тақырыптың мәнін ашуға бағытталған тарихилық пен логикалықтың бірлігі, құрылымдық-функционалдық, герменевтикалық, аксиологиялық және концептілік талдау әдістері қолданылады. Мақалада түркі өркениетінің дамып, ислам діні гүлденген кезеңде өмір сүріп, фикһ

негіздері саласында үлкен үлес қосқан ханафи мәзһабы ғұламасының өміріне шолу жасау сол кезде қалыптасқан діни және саяси жағдайға сипаттама жүргізіп талдауға және ғылыми айналымға енгізуге өз септигін тигізеді.

Зерттеу нәтижелері мен оларды талқылау

Имам Сарахсидің өмірі және ғылыми тұлғасы. Осы тақырып Сарахсидің қатысты дереккөздерден алынған мәліметтерді өмірінің кезеңдеріне қарай тізіп, ғұмыры туралы жиынтық мәлімет беруге тырысамыз. А-ӨМІРБАЯНЫ Оның шын есімі – Әбу Бәкір Мұхаммед ибн Әби Сәхл Ахмед, Шәмсул-Әимма әс-Сарахси (483/1090), ханафи мәзһабының ықпалды исламтанушы ғалымы, құқықтанушысы. Әл-Касани, Бурхан ад-Дин әл-Марғинани өздерінің "Бадаи ас-Санаи" және "Әл-Хидая" атты жетекші фикһ кітаптарында Сарахсидің келтірген талқылаулары мен құқықтық дәлелдерін кеңінен пайдаланған. 19-ғасырлық үнділік мұсылман ғалымы Әбд әл-Хайа әл-Ләкнауи әс-Сарахсиді Әбу Ханифаның шәкірттерінен (мысалы, Әбу Юсуф пен Мұхаммед әш-Шайбани) кейінгі іргелі ғалымдар деп саналатын Тахауи сияқты ғұламалармен бірге мужтаһидтердің екінші дәрежесіне жатқызады. Ол 400/1009 жылы қазіргі Түркіменстан мен Иран шекарасындағы Мәрв пен Машхадтың арасындағы Хорасанның ескі қаласы «Сарахс» немесе оның төңірегінде дүниеге келген. Ол туған жеріне қатысты «әс-Сарахси» атымен танымал. Осы атқа қатысты басқа ғалымдардың болуына байланысты ол (имамдардың күні) деген мағынаны білдіретін "Шәмсул-әимма" лақап атымен жиі қолданылады. Ханафи фикһ кітаптарында "Шәмсул-әимма" дегенде, Сарахси түсініледі. Бұл лақап есім оның ұстазы Шәмсул-әимма Һалуаниден (448/1050) мирас болып қалған. Осылайша Сарахси (483/1090) екінші Шәмсул-әимма атағымен танылды. Бұл атаққа ие болған алғашқы адам оның ұстазы Һалуани болды [5, б.8].

Сондай-ақ, осы лақап атпен танымал Сарахсиден басқа Ханафи мәзһабынан көптеген ғұламалар бар. Сарахсидің ұстазы Шәмсул-әимма әл-Һалуани, Шәмсул Мұхаммед Әбдус-Саттар әл-Кардари, Шәмсул-әимма Бәкір ибн Мұхаммед әз-Зәрәнсари (512/1118), оның ұлы Шәмсул-әимма Имадуддин Омар ибн Бәкір ибн Мұхаммед әз-Зәрәнсари, Шәмсул-әимма әл-Бәйхақи (458/1066) солардың қатарына жатады. Бұлардан басқа «Шәмсул-Ислам» лақап атымен танымалдар да бар [6, б.31]. Оның отбасы туралы дереккөздерде ешқандай мәлімет жоқ. Әйтсе де, түрмедегі өмірін сөз еткенде «отбасынан, бала-шағасынан, тіпті кітаптарынан айырылған адамның жазбасы...» деген сөйлемді қолданған болатын. Сол жазба арқылы оның үйленгенін және балалары бар екенін көруге болады. Оның отыз томнан тұратын "әл-Мабсут" кітабы ханафи мәзһабының негізгі кітаптарының бірі болып табылады. Ескере кететін жайт, ғалым бұл кітапты қағазсыз, сиясыз, кітапсыз жазды. Қамауға алынған басқа ғалымдар ілімді тастап, шұңқырдың қараңғылығына батса, имам Сарахси керісінше ең жемісті шығармаларын зынданда отырып жазды. Ол "Әл-Мабсут" кітабында: "Ақиқатында, Алла тағалаға иман келтіргеннен кейінгі парыздардың ең жоғары дәрежесі - білім іздеу, бұны біз Пайғамбардан (с.ғ.с) жеткен "Білім іздеу - әрбір мұсылман ер кісіге және мұсылман әйелге парыз" деген хадисінен көре аламыз. Басқа бір риуаятта болса, білімнің пайғамбарлық мұра екендігі айтылған. Расында пайғамбарлар мирас ретінде алтын, күміс, ақша, дүние-мүлік емес, құны шексіз болған білім мұрасын қалдырып кеткен.

Б - БІЛІМ АЛУЫ Білім алуды жас кезінен бастаған Сарахси Бұхарада, ислам құқық негіздері ғалымы Шәмсул-әимма Әбу Мұхаммед Әбдулазиз әл-Һалуани, Әбул-Хасан Али ас-Суғди (461/1068) және Әбу Хафс Омар ибн Мансур әл-Баззас сияқты ғұламалардан дәріс алған. Жарқын ақыл-ойымен және жоғары талантымен ғылымда аз уақыт ішінде биік шыңға көтерілген Сарахси, ұстазы Һалванидің ғылымнан сабақ берген

кезде қолданған лауазымымен марапатталған соң ұстазынан «Шәмсул-әимма» лақап атын мұра етті. Философияда, теологияда және логикада өз заманының ең танымалы болған Сарахси жазған еңбектерімен және қатарластарымен жүргізген ғылыми пікірталастарымен бүкіл Ислам әлеміне тарады [7, б.12]. Өз заманының белді ғұламаларынан білім алған Сарахси тек кітап жазып қана қоймай, көптеген шәкірттер тәрбиеледі. Бурхануддин Абдулазиз ибн Омар, Махмұд ибн Әбділазиз, Рукнуддин Масуд ибн Хасан әл-Кашани, Әбу Бәкр Мұхаммед ибн Ибраһим әл-Хасири (500/1107) және Осман ибн Әли әл-Бәйканди сияқты ғалымдар оның шәкірттері болып саналады [8, б.81].

В - ИСЛАМ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ ФИҚҰ НЕГІЗДЕРІ САЛАСЫНДАҒЫ ОРНЫ Ислам құқығы тарихын зерттейтін дереккөздерге қарасақ, оның бірнеше кезеңде талқыланғаны байқалады. Пайғамбар дәуірінен соң, сахабалар мен мәзһаб имамдарының дәуірі біткеннен кейінгі кезең Ислам құқығы саласында үлкен жетістіктерге толы болды. Әсіресе Мәуарауннаһрда Кәрхи (340/952), Дәббуси (430/1039), Бәздәуи (482/1089) және Сарахси (490/1097) сияқты Ханафи мәзһабының ұлы фикһ ғалымдары өте құнды еңбектер жазды. Зерттеу тақырыбымызды құрайтын Сарахси осы кезеңде өмір сүрген ислам құқықтанушыларының бірі [9, б.158].

Г – ТАҚУАЛЫҒЫ. Өмірінің әр кезеңін ғылыммен өткізген Сарахси нағыз ғұлама, біліміне берік, зәһид, тақуа адам болған. Ол үйренгедерін толықтай ұстанып, үнемі қорғап отырды. Осы себепті ол түрмеге түсуге тәуекел етті. Төменде талқыланатындай, ол өмірінің ең жемісті сәтін зынданда өткізді. Түрме өмірі оны ғылымнан айыра қойған жоқ. Сол жерде де ол өзінің ерекше әдіс-тәсілдерімен шәкірттерге шығармаларды оқып, жазуды жалғастырды. Ол абақтыда болып, құдық басында отырған шәкірттеріне сабақ беріп жатқанда, бір шәкіртінің жоқ екенін байқап, неге келмегенін сұрайды. Достарының бірі: «Ол дәрет алуға кетті. Мен де барайын деп едім, суық болғандықтан, дәрет алудан бас тарттым», - деді. Сарахси танданысын жасыра алмай, былай жауап қайтарды: «Алла кешірсін. Осындай суықтан дәретті тастауға бола ма? Әлі есімде, Бұхарада шәкірттік кезімде ішім ауырып жүрді. Күніне қырық рет дәретханаға баруға тура келді. Өзенге барған сайын дәрет алатынымын. Ауа-райы сондай суық болды Қайтып келсем, сия қатып қалыпты. Сосын сия тостағанды кеудеме сипап біраз отырдым да, кеудемнің ыстығы еріген соң жазбаларымды жаза бердім» [10, б.159].

Д - ЖОҒАРЫ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ МЕН ДАРЫНДЫЛЫҒЫ. Оның баршаны таң қалдыратын ерекше зердесі бар еді. Ол басқа ешбір кітаптан пайда көрмей, жаттаған мәліметтерімен отыз томдық фикһ кітабын жазды. Имам Шафиғидің үш жүз кітапты жаттағаны айтылғанда: «Оның жаттағаны – мен жаттағанның зекеті», – деген. Осылайша Сарахсидің жалпы жатқа білетіні он екі мың кітап болып саналған [11, б.21].

Сарахси түрмеден шыққаннан кейінгі бір оқиғада өз қаласының әмірі Умму Уәлад күндерін азат нөкерлеріне үйлендірді. Қасында болған ғалымдардан үкім туралы сұрағанда, олардың барлығы амалдың дұрыс екенін айтты. Сарахси дереу сөздерін дұрыстап, мемлекеттік қызметкерлердің әрқайсысы азат әйелге үйленетінін, азат адамға күң әйелді алуға болмайтынын, жасалған істің дұрыс еместігін айтты [12, б.45]. Бұл жолы әмір күндерді босатып, нөкерлері неке шартын жаңартты. Сол жерде болған ғұламалар тағы да сұралды. Олардың барлығы бұл дұрыс әрекет екенін айтты. Сарахси тағы да сөздерін дұрыстап, күндердің некесі бұзылғаннан кейін, қайта неке құру үшін кейін идда мерзімін күтулері керек екенін және иддадағы әйелдің мерзімі бітпей тұрып, басқа адамға тұрмысқа шығуына болмайтынын айтты. Осылайша, Сарахсиді бір тақырыпта ғалымдардың екі қатесін түзету арқылы Алла Сарахсидің басқалардан артықшылығын

көрсетті [13, т.3, б.8]. Е - ҚАМАУДАҒЫ ӨМІРІ. Тарихқа көз жүгіртсек, ғылыммен айналысқан адамдардың кейде өте қиын жағдайда, зынданға тасталып, азапқа ұшырап, соған қарамастан, әр түрлі қиыншылықта сенген ісін жалғастыра бергеніне куә боламыз. Сарахси – осы ғалымдардың бірі еді. Айта кететін жәйт, Сарахсидің өмірі туралы дереккөздерде оның ұзақ уақыт бойы Өзкент қаласында қамауда болғаны айтылады [14, б.18].

Оның халықты әкімшілік салған әділетсіз салықты төлемеуге итермелеуі, түрмеге қамалуға себеп болғаны айтылады. Бұл мағлұмат нақты болмаса да, салық саласындағы рөлін сылтау еткендердің әкімшілікті арандатуымен түрмеге жабылған болуы ықтимал. Кейбір деректерде әмірші сол кездегі ғалымдардан күндерін нөкерлеріне үйлендіргісі келетінін сұрағанда, Сарахси оның дұрыс емес екенін ескертіп, шындықты айтуы арқылы зынданға қамалғаны айтылады. Бірақ бұл көзқарас нақты фактілерді көрсетпейді [1, б.9]. Өйткені бұл оқиға Сарахсидің түрмеге түскенге дейін емес, жоғарыда айтылғандай түрмеден шыққаннан кейін болған. Оның үстіне Сарахсиді түрмеге қаматқан адам қала басшысы емес, ел билеушісі Хақан болатын. Сонымен қатар, Сарахсидің күндердің некеге тұруы туралы қарсылығын қала әмірі қабылдап, тәжірибе түзетілді. Сондықтан бұл оқиға ғалымның түрмеге түсуіне себеп болды деп айта алмаймыз [16, б.20].

Қандай себеп болса да, оның түрмеде отырғаны, ауыр жағдай болғаны шындық. Тағы бір жайт, ол түрмедегі ең өнімді еңбегін уақыт өте келе түрмедегі жағдай жеңілдегеннен кейін жалғастырды. Сарахсидің өмірбаянын қамтитын дереккөздер оның ғылыми зерттеулерін мұнда ерекше әдіспен жалғастырғанын айтады. Дереккөздерге қарағанда, Сарахси өзін тастаған түрмедегі құдыққа қамалған. Ол түрмеде жатып-ақ, бір бөлме сияқты шағын құдықта ғылыми жұмысын жалғастырды. Оның жанында кітап болған жоқ. Бірақ ол он екі мың жүз кітапты жатқа білген. Осы құдықта қамалып жатқанда ол шәкірттеріне сабақ берді. Түрме жағдайы жеңілдеп, оған мүмкіндік берілген соң шәкірттері құдық басына жиналып, оларға төменнен сабақ оқып, берілген мағлұматтардың жазылуын қадағалайтын. Ол өзінің барлық шығармаларын, әсіресе «Мабсут» атты отыз томдық еңбегін абақтыда жатқанда құдықтың сыртында шәкірттерімен сөйлесу арқылы жазған. Бұларды жазу барысында ол ешбір дереккөзге сілтеме жасамай, бұрын үйреніп, жаттап алған мәліметтеріне сүйеніп шығаратын [17, б.13]. Сабақтарында ол түрмеде отырған кездегі жағдайын да айтып отыратын. Әрбір тарау оның ішкі күйіне сәйкес болды. Мысалы, ол "Ғибадат" тарауын аяқтаған соң, тараудағы түсініктемелерде шәкірттеріне жұма намазына қатыса алмай, жалпы мешітте ғибадат жасай алмағанына қынжылатынын айтты. Бұл имам Сарахси шәкірттеріне олардың қолдарында бар нәрсеге көңіл бөлетінін жеткізгісі келді. мешіттерге баруды және жамағат намаздарын тастамауды бұйырды, өйткені ол шарифат ережелерін жақсы білетін және оларға үйрететін үлкен ғұлама болып саналса да, қолында мұндай мүмкіндік жоқ еді. Сарахси "Китаб әл-Мабсуттың" 15 томын жатқа оқыды, бұл оның керемет есте сақтау қабілетін көрсетеді [18, б.22].

II-ЕҢБЕКТЕРІ. Ислам ғылымдарының барлық дерлік саласында білімі бар Сарахси Ислам фикһ негіздері ғалымы болу ерекшелігімен алдыңғы қатарға шықты. Өйткені оның жазған еңбектері фикһ негіздері туралы болды. Сарахси 466/1073-480/1087 жылдар аралығында Өзкент түрмесінде отырған он бес жыл ішінде ең құнды шығармаларын жасады. Дереккөздерге сәйкес, Сарахси он бес жыл түрмеде отырғанда оның жанында ешқандай кітап немесе дәптер болмаған. Оның шәкірттеріне сондай жағдайда да мынандай кітаптарды жатқа оқытқаны айтылады: 1 -әл-Мабсут: Сарахсидің

бұл еңбегі әл-Хаким аш-Шахид әл-Мәруазидің (334/945) имам Мұхаммедтің (189/805) еңбектерінен құрастырған әл-Кафи кітабының түсіндірмесі. Мәруазидің еңбегі имам Мұхаммедтің еңбектерінің қысқаша түсініктемесі болып табылады. Осы қасиетіне байланысты кітапқа «Қысқаша» мағынасын білдіретін "Мухтасар" атауы берілген. Сарахсидің «әл-Мабсут» кітабы Хаким аш-шахид Мәруазидің аталған «Мухтасар» кітабына жасалған отыз томдық түсіндірме және Ханафи фикһын дәлелдерімен қарастыратын өте көлемді еңбек болып саналады. Сарахси Өзкент түрмесіндегі бірінші жер сілкінісінен кейін жақын арада түрмеден шығу мүмкіндігін көре алмаған кезде зерттеу тақырыбын табу қажеттілігін сезінді. Оның өзі айтқандай, ол көптен бері Имам Мұхаммедтің еңбектерінің қысқаша мазмұны болып табылатын Мәруазидің «Мухтасарына» түсініктеме беруді армандаған. Осылайша, басшылықтың рұқсатымен, жұбатуға тырысқан достарының ұсынысымен бұл туындыны жасады. Сарахси бұл мәселені өз еңбегінің басында былайша түйіндейді. Имам Мұхаммед (189/804) – Әбу Ханифа түсіндірген мәселелерді жіктеуге өмірін арнаған тұлға. Ол әл-Мабсутты шәкірттерді ынталандыру және ыңғайлы ету үшін дайындады. Бұл жұмыста ол оқушылардың есте сақтауы үшін сөздерді түсіндіріп, әр тараудағы мәселелерді қайталады. Мәруазиде сөздердегі кең түсіндірмелер мен мәселелердің қайталануы себепті кейбір білім алушылардың Мухтасарды оқудан алшақтағанын көрген Сарахси шәкірттерінің қызығушылығын арттыру үшін әл-Мухтасарды қайталап жазған дұрыс болар деп ойлап, терең жұмыс жасады. Бұл туралы Сарахси былай деген: "Сонда білім алушылардың түрлі себептермен фикһтан бас тартқанын көрдім. Кейбір білім алушыларда күш-жігердің болмауының себебі, оларға негізгі қағидаларды үйретудің орнына, кейбір ұстаздар фикһ тұрғысынан ешқандай пайдасы жоқ болжамдарды ұзақ түсіндіреді, ал кейбір ұстаздар фикһ ұғымдарын түсіндіре отырып, философтардың терминдерін қолданады және олардың анықтамаларын қиындатады. Осыған байланысты Мухтасар туралы пікір білдіре отырып, барлық мәселелер бойынша сенімді пікірге қанағаттану арқылы мәселелерді түсіндіруге әсер ететін аннотация жасауды жөн көрдім. Түрмеде отырғанда жалғыздығымнан арылуға көмектескен кейбір ерекше достарымның кітап жазуға берген ұсыныстарына оң жауап бердім. Алладан мені ақиқат жолында жетістікке жеткізді, қателіктерден және жазалауды қажет ететін нәрселерден сақтауын және ниет еткенімді бұл дүниеде түрмеден шығуға, ақыретте құтылуға себепкер етуді сұраймын". Көріп отырғанымыздай, ол осы еңбегін түрмеде жаза бастады. Аталған сөздерді ол кітаптың алғашқы жолдарында жазады. Ол өз жұмысын қарама-қайшылықтарға ұшыраған мәселелер төгірегінде ұйымдастырды және Ханафи мәзһабынан, сондай-ақ, басқа мәзһабтардың да заң мектептерінен қосымша мәліметтерді енгізді. Мабсут кітабы жақсы жүйеленген, тақырыптарды жан-жақты қамтиды, даулы жерлерді мұқият талдайды, герменевтикалық дәлелдерді жақсы өңдейді. Сарахси өзінің Мабсут еңбегінде көптеген тақырыптарды қозғайды. Олардың ішінде құқықтық артышылықтар, заңсыз жолмен алынған заттармен жұмыс істеу, зекет (зекет салығы, исламның бес парызының бірі) сияқты мәселелер жатады. Жалпы алғанда, Ханафи мәзһабында «әл-Мабсут» деген атпен жазылған еңбектер көп. Алайда Ханафи фикһында әл-Мабсут туралы айтылғанда, Сарахсидің Мабсуті түсініледі [19, б.8-10].

2- Әл-Усул: Сарахси «әл-Мабсут» кітабын жазып бітіргеннен кейін өзінің екі томдық Усул атты фикһ кітабын Өзкент сарайының бір бұрышында осы шығармаға кіріспе ретінде жаза бастады. Бұл жұмыс исламдық құқық ғылымына және жүйелі пайымдаулар мен құқықтық артықшылықтарда рай, яғни, пікір, ижтиһадтың қолданылуына бағытталған. Бұл жұмысты жазу үшін Сарахси көптеген дереккөздерден

алынған мәліметтерді пайдаланды, соның ішінде Әбул-Хасан әл-Кархи, Ахмад ибн Мұхаммед ибн Шаши, әл-Жассас, Әбу Абдулла Мұхаммед ибн Идрис аш-Шафини және басқа да құқықтық дәстүрлерден алынған ірі еңбектер болып табылады. Сарахсидің бұл еңбегі оның замандасы әрі ұстазы Бәздауидің «әл-Усул» атты еңбегімен бірге ханафи фикһ әдісінің екі негізгі қайнар көзі ретінде тарихта өз орнын алды. Кейінірек бұл ғылым саласында жүргізілген барлық зерттеулерде осы екі еңбектің жалпы шеңбері мен теориялары ескерілді» [20, т.2, б.520].

3- Шәрху кітаб Сиярил кәбир: Мұхаммед аш-Шайбанидың халықаралық жалпыға бірдей құқыққа қатысты «Сиярил кәбир» атты шығармасына шарх (түсіндірме) болып саналады. Бұл еңбек шарифат құқығындағы заңды артықшылықтың рөлін көрсетеді. Шәрх сиярил кәбир Мабсут сияқты кең қамтылған, герменевтикалық дәлелдерге мұқият қаралған мәселелерді қамтиды.

4- «Ән-Нукат шәрху Зиядатиз-зиядат»: Бұл Мұхаммед ибн Хасан әш-Шайбанидың «Зиядатиз-зияда» еңбегінің түсіндірмесі.

5- «Шәрху Мухтасарит Тахауи»: Бұл еңбек Ханафи мәзһабының алғашқы фақиһтарының бірі Әбу Жағфар әт-Тахауидің (321/933) «әл-Мухтасар» атты еңбегіне түсіндірме болып табылады.

6- «Шәрху Жәмиус сағир»: Бұл еңбек имам Мұхаммедтің «Жәмиус сағир» атты кітабының түсіндірмесі болып табылады.

7- «Шәрху Жәмиул-кәбир»: Бұл еңбек те имам Мұхаммедтің шығармасының түсіндірмесі.

8- «Шәрху Китәбил-кәсб»: Әбул-Уафаның айтуынша, Сарахсидің бұл еңбегі оның Мабсут атты еңбегінің бір бөлігі. Кейбір ғалымдар оны пайдалырақ болу үшін бөлек кітап етіп шығарған. Ислам әлемінің ортақ тілі болған араб тілін өз еңбектерінде пайдаланған Сарахси қазіргі Орталық Азияның басқа ғалымдары сияқты фикһтың кейбір мәселелерін түсіндіру үшін кейде араб терминдерін парсы тіліне аударатын. Өйткені ол кезде парсы тілі қалаларда ғалымдар қолданатын негізгі екі тілдің бірі болатын [21, б.87].

III-ӨМІРДЕН ӨТУІ. 15 жылға созылған ұзақ мерзімде зынданда қамалып шыққаннан кейін Ферғанаға барған Сарахси түрмеде отырып бастаған, бірақ әлі аяқталмаған жұмыстарын соңына жеткізді. Сарахсидің қайтыс болған күні туралы өмірбаяндық еңбектерде негізінен 483 жылы деп айтылады. Нижри 488 жылы, 490 жылдары қайтыс болды деген көзқарастар да бар [22, б.19].

Қорытынды

Қорытындылай келе ақыл-парасаты жоғары болған имам Сарахсидің Ханафи мәзһабына өшпестей із қалдырғанын тұжырымдаймыз. Абақтыдағы өмірі ғалым үшін қайғылы да қиын кезең болса да, бұл ислам әлемі үшін өте пайдалы, берекесі ақырзаманға дейін жалғасатын туындылардың дүниеге келуіне себепші болған оқиға болды. Оның шығармалары қазіргі таңда да таң қаларлық сипатқа ие. Шығармаларының көпшілігі араб тілінде жазылған, стилистикасы, лексикасы, терминологиясы мен грамматикасы сол кезден бастап араб тілі мамандарын тәнті етіп келеді. Кейбір ғалымдар мен ислам ғұламалары оның еңбегін жоғары бағалайды және оны исламның ханафи мәзһабының негізін салушы Имам Ағзам Әбу Ханифа мен оның шәкірті Мұхаммед Шайбаниден кейінгі үшінші тұлға деп санайды. Ол өз еңбектерінде мәзһабтар туралы барлық пікірлер мен ойларды объективті тұрғыдан талдаған деседі. Ханафи мәзһабында философиялық тұрғыдан ойланып, мәселелерді шешкен алғашқы фақиһ ғалымдарының бірі. Имам Сарахсидің артында қалдырған кітаптары үйіліп қойылса, адам бойынан жоғары тізіліп тұрады. Мәртебелі ғұмыр кешкен ғалым өмірінің ең қиын кезеңдерінде де

шәкірттерімен бірге дін қызметінен қол үзген емес. Түрмедегі барлық күндерін оразамен, түндерін намазбен өткізді. Ғалымның Алла тағаланың заңдарына адалдығы, ақиқат пен әділдікке беріктігі, өтірік пен екіжүзділікке деген жеккөріністілігі барша ғұламалар мен мұсылмандар үшін үлкен үлгі. Сарахсидің өмірі, шығармашылығымен танысу - ата-бабаларымыз ұстанып келе жатқан Ханафи мәзһабының мұрасынан нәр алу деген сөз.

Әдебиет:

1. Кыргыз Республикасынан билим жана илим министрлиги Ош Мамлекеттик Университети Теология Факультети. Иләхият факультеті илмідергісі. – Ош: 12-саны. 2007.
2. Шамсуддин әз-Захаби, Сияр алям ан-нубалы - Бейрут : «Байт әл-Әфкар ад-Даулияти» баспасы
3. А.К. Муминов, Ханафитский мазһаб в истории Центральной Азии. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 2015. – 400 бет.
4. А. Әділбаев, Ханафи Мәзһабы (оқу құралы). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2014. – 328 бет.
5. Мұхаммед ибн Ахмәд ибн Әби Сәһл ас – Сарахси, Шәрху кибат Сиярил кәбир. – Бейрут: «Дар әл-кутуб илмия» баспасы, 1997.
6. С. Жолдасбайұлы, Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақ елінің тарихы (Оқулық). – Алматы: «Кітап» баспасы, 2010. – 336 бет.
7. Досай Кенжетай, Діни білім мен таным негіздері және зайырлылық, http://e-islam.tarmpi.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=81:2013-02-16-03-03-09&catid=13:2013-01-31-05-53-16&Itemid=26
8. Ұлық ислам құқықшысы Шәмсул-әһмә әс-Сарахсидің дүниеден өткеніне 900 жыл атты симпозиум. – Анкара: «Анкара университеті» баспасы, 1965.
9. Islam Ansiklopedisi (2020). – Ankara: TDV Yayınları / İSAM Yayınları. – 529 с.
10. Светскость и религия в современном Казахстане: модернизация духовно-культурных смыслов и стратегий (2020). Коллективная монография. – Алматы: ИПФР КН МОН РК, 2020. – 250 с.
11. Зимери С. (2020) Ислам без ислама // Vita Cogitans: Альманах молодых философов. № 11. – 146-166 с.
12. Тимошук Е.А. (2020) Медиареальность в фокусе феноменологии // Современный дискурс-анализ. № 2-1 (26). – 71-80 с.
13. Svante E. Cornell S. Frederick Starr Julian Tucker. «Religion and the Secular State in Kazakhstan». – Washington: «SILK ROAD PAPER». – 2018. – 96 с.
14. Мұхаммед Буенокалн, Ислам зерттеулер журналы. – Стамбул: 20-саны. 2008. – 38 бет.
15. Ш.Т. Керім, Сығанақ саңлағы. – Алматы: «Нұр-Мұбарак» баспасы, 2012. – 240 бет.
16. Халық Сонгүр, Ұлусларарасы түрк дүниасының ислами каткылар симпозиумы. – Испарта: 2007.
17. Осман Айдыллы, Діни ғылым журналы. 49-том, 2-саны, 2013.
18. Тимошук Е.А. (2020) Медиареальность в фокусе феноменологии // Современный дискурс-анализ. № 2-1 (26). – 71-80 с.
19. Абул Кәрім ибн Мұхаммед ибн Мансур ас-Сам'ани, Әл-Әнсаб. – Хайдарабат: «Даиратул-мағариф ал-Усмания» баспасы, 1980. 2-басылым.
20. Мустафа Абдуллах Хаджи Халифа, Кашф аз-зунунан асами ал-кутуб уал-фунун. – Бейрут: «Дар Ихия ат-Турос ал-Араби» баспасы, 1941.
21. Насыров И. (2018) Пост-ислам или культурный ислам? // Философская антропология. Т. 4. № 1. – 46-54 с.
22. Исмағил Баша ал-Бағдади, Һадиятул-‘арифин асмаул-Муаллафин уа асар ал-Мусаннафи. – Бейрут: «Дар Ихия ат-Турос ал-Араби» баспасы, 1951.

References:

1. Ministry of Education and Science of the Kyrgyz Republic Osh State University, Faculty of Theology. Faculty of Theology. - Osh: Issue 12. 2007.
2. Shamsuddin al-Dhahabi, Siyar alam an-Nubalya - Beirut: Bait al-Afkar ad-Dawlati Publishing House
3. A.K. Muminov, Hanafi school in the history of Central Asia. - Almaty: Kazakh Encyclopedia Publishing House, 2015. - 400 pages.
4. A. Adilbayev, Hanafi Madhhab (textbook). - Almaty: Arys Publishing House, 2014. - 328 pages.

5. Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Sahl as-Sarahsi, Sharhu kibat Siyaril kabir. - Beirut: Dar al-Kutub Ilmiya Publishing House, 1997.
6. C. Zholdasbayevich, History of the ancient and medieval Kazakh people (Textbook). - Almaty: Kitap Publishing House, 2010. - 336 pages.
7. Dosai Kenzhetai, Fundamentals of Religious Education and Cognition, http://e-islam.tarmpi.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=81:2013-02-16-03-03-09&catid=13 : 2013-01-31-05-53-16 & Itemid = 26
8. Symposium on the 900th anniversary of the death of the great Islamic jurist Shamsul Aamma al-Sarahsi. - Ankara: Ankara University Publishing House, 1965.
9. Islamic Encyclopedia (2020). - Ankara: TDV Yayınları / İSAM Yayınları. – 529 p.
10. Secularism and religion in modern Kazakhstan: modernization of spiritual and cultural meanings and strategies (2020). Collective monograph. - Almaty: IPFR KN MON RK, 2020. – 250 p.
11. Зимери С. (2020) Islam without Islam // Vita Cogitans: Almanac of young philosophers. № 11. - 146-166 p.
12. Timoshchuk E.A. (2020) Mediareality in the focus of phenomenology // Modern discourse-analysis. № 2-1 (26). - 71-80 p.
13. Svante E., Cornell S. Frederick Starr Julian Tucker. «Religion and the Secular State in Kazakhstan». - Washington: SILK ROAD PAPER. - 2018. – 96 p.
14. Mohammed Buenokaln, Journal of Islamic Studies. - Istanbul: Issue 20. 2008. - p.38.
15. Kerim Sh.T., Syganak gorge. - Almaty: Nur-Mubarak Publishing House, 2012. - 240 pages.
16. People's Songur, International Symposium on Islamic Studies of the Turkic World. - Isparta: 2007.
17. Osman Aydynly, Journal of Religious Science. Volume 49, Issue 2, 2013.
18. Timoshchuk E.A. (2020) Mediareality in the focus of phenomenology // Modern discourse-analysis. № 2-1 (26). - 71-80 p.
19. Abul Karim ibn Muhammad ibn Mansur as-Sam'ani, Al-Ansab. - Hyderabad: Dairatul-Magarif al-Usmaniya Publishing House, 1980. 2nd edition.
20. Mustafa Abdullah Haji Khalifa, Kashf az-zununan asami al-kutub wal-funun. - Beirut: Dar Ikhiya at-Turas al-Arabi Publishing House, 1941.
21. Nasyrov I. (2018) Post-Islam or Cultural Islam? // Philosophical anthropology. T. 4. № 1. - 46-54 p.
22. Ismail Basha al-Baghdadi, Hadiyat al-Arifin Asmaul al-Muallafin wa Asar al-Musannafi. - Beirut: Dar Ikhiya at-Turas al-Arabi Publishing House, 1951.